

Politeja

Nr 5(86), 2023, s. 13-34

<https://doi.org/10.12797/Politeja.20.2023.86.02>

Licencja: CC BY-NC-ND 4.0

Magdalena BANASZKIEWICZ

Uniwersytet Jagielloński

m.banaszkiewicz@uj.edu.pl / banaszkiewicz@uj.edu.pl

DEKOLONIALNOŚĆ A NUKLEARNE DZIEDZICTWO CZARNOBYLA

ABSTRACT **Decoloniality and the Nuclear Heritage of Chornobyl**

In the early spring of 2022, images from the Chornobyl Exclusion Zone circulated around the world, awakening a dormant fear of the nuclear threat in Western societies. The reality of the unpredictability of the consequences of military action in the Zone unveiled new perspectives for interpreting the Chornobyl legacy in the context of causality – from the strategies of physical protection to deconstruction of existing narrations. The article aims to conceptualise the dissonances of the Chornobyl nuclear heritage in the optics of the postcolonial perspective. The discussion begins with a presentation of the main assumptions of critical heritage studies as a framework for a presentation of Chornobyl as a cultural nuclear heritage. The analysis of a case study offers an insight into the process of revisiting heritage in relation to changing socio-political conditions. It also contributes to the wider discussion on decoloniality of the post-soviet world.

Keywords: Ukraine, war, heritage, decoloniality, nuclear culture

Słowa kluczowe: Ukraina, wojna, dziedzictwo, dekolonialność, kultura nuklearna

WPROWADZENIE

Wczesną wiosną 2022 roku świat obiegły zdjęcia z Czarnobylskiej Strefy Wykluczenia¹, które obudziły w społeczeństwach zachodnich uśpiony – zdawałoby się – lęk przed zagrożeniem atomowym. Brak możliwości przewidzenia konsekwencji działań militarnych w Strefie odsłonił nowe perspektywy interpretacji czarnobylskiego dziedzictwa: na poziomie dekonstrukcji wcześniejszych narracji, strategii ochrony dziedzictwa materialnego w sytuacji zagrożenia, obudził również pytania o sprawczość w chaosie i odpowiedzialność za miejsca, przedmioty, a przede wszystkim ludzi.

W artykule podjęto próbę spojrzenia na wybrane aspekty procesu transformacji dziedzictwa Czarnobylskiej Strefy Wykluczenia (Chernobyl Exclusion Zone, CEZ) na gruncie krytycznych studiów nad dziedzictwem; akcent położono na interpretowanie tychże procesów w perspektywie myśli dekolonialnej. Rozważania rozpoczyna przedstawienie najważniejszych założeń krytycznych studiów nad dziedzictwem jako ramy rozwoju badań dziedzictwa w ostatnich dekadach. Następnie zaprezentowano dziedzictwo czarnobylskie jako nuklearne dziedzictwo kulturowe, którego dysonansowy wymiar materializuje się zarówno w przestrzeni (CEZ), jak i w narracjach kulturowych, co pozwala uwypuklić procesualny i relacyjny charakter interpretacji zasobów przeszłości. Tekst nie stanowi wyczerpującego studium przypadku. To głos w dyskusji na temat tego, jak dziedzictwo aktualizuje się w zmieniających się warunkach społeczno-politycznych, co równocześnie traktować można jako okazję do wzbogacenia dotychczasowych perspektyw badawczych.

KRYTYCZNE STUDIA NAD DZIEDZICTWEM

Dziedzictwo stanowi przedmiot interdyscyplinarnych badań od kilku dekad. Refleksja nad nim na gruncie naukowym rozwijana jest w wielu dyscyplinach nauk humanistycznych i społecznych, wchodzących współcześnie w różnorakie związki. Pomijając praktyczny wymiar tego słowa dla osób zaangażowanych w obszarze konserwacji i ochrony dziedzictwa, można spokojnie przyjąć, że dziedzictwo jest pojęciem modnym i nośnym znaczeniowo, co oznacza, że posiada ono olbrzymi potencjał aktywizacji dla badań podstawowych, niezależnie od ich przedmiotu i zasięgu (od lokalnie osadzonych studiów przypadków po globalnie zorientowane projekty). Krytyczny zwrot w studiach nad dziedzictwem poszerza horyzont akademickiej wyobraźni poprzez mocniejsze podkreślenie perspektywy różnorodności, złożoności, relacyjności i refleksyjności w rozumieniu otaczającego świata.

¹ W artykule stosowana jest nazwa „Czarnobylska Strefa Wykluczenia”, szeroko rozpoznana zarówno w literaturze przedmiotu, jak i w kulturze popularnej – dla autorki to zabieg stanowiący przykład „oswojenia” miejsca dziedzictwa przez interesariuszy, stanowiący alternatywę wobec usankcjonowanej prawnie nazwy „Strefa Alienacji i Strefa Bezwarunkowego Wysiedlenia”. Zob. P. Sekuła, *Katastrofa w Czarnobylu. Ukraińcy wobec tragedii 1986 roku*, Poznań 2022, s. 17.

Zdaniem Rodneya Harrisona², brytyjskiego badacza uznawanego za jednego z ważniejszych przedstawicieli nurtu krytycznego, obserwowany od końca lat 80. ubiegłego wieku zwrot w studiach nad dziedzictwem był konsekwencją szeregu zjawisk i trendów. Przede wszystkim wskazuje on na reakcję na „kult pamięci”, czyli rosnące znaczenie i rozprzestrzenianie się praktyk pamięci we współczesnych społeczeństwach Europy i Ameryki Północnej, o których pisali m.in. Aleida Assmann³ czy Andreas Huyssen⁴. Wśród innych czynników Harrison wymienia dekolonizację, deindustrializację, rozwój nowych technologii komunikacyjnych i mediów elektronicznych, nowe wzory produkcji i konsumpcji, masowe migracje i rozwój transnarodowości, upodmiotowienie grup mniejszościowych, a także nurty intelektualne takie jak poststrukturalizm i postmodernizm⁵.

Podane zjawiska kontekstualizujące rozwój krytycznej refleksji nad dziedzictwem cechuje nie tylko skala globalna, lecz także odniesienie do wszystkich wymiarów życia społeczno-kulturowego. Można bowiem przyjąć, że przesunięcie dynamiki procesów rozwoju gospodarczego wiąże się w naturalny sposób ze wzrostem politycznego znaczenia państw Globalnego Południa, to zaś implikuje doniosłość roszczeń wobec zmiany narracji i praktyk dziedzictw dotychczas marginalizowanych ze względu na przypisywaną im peryferyjną lokalizację. Zdaniem Laurajane Smith Usankcjonowany Dyskurs Dziedzictwa (ang. *Authorized Heritage Discourse*) przez dekady służył różnym „-izmom”: nacjonalizmowi, imperializmowi, kolonializmowi, elitaryzmowi, ekskluzywizmowi⁶. Upraszczając, można śmiało powiedzieć, że dziedzictwo jest zasobem politycznym, zaś negocjowanie jego znaczeń stanowi walkę o władzę⁷. Podobnie do Smith stanowisko przyjmuje Barbara Kirshenblatt-Gimblett, która argumentuje, że dziedzictwo to produkcja kulturowa wynikająca z identyfikacji zasobów metakulturowych, uwikłanych w uwarunkowania społeczno-polityczno-ekonomiczne, i zarządzania nimi. Jego celem jest prze-tworzenie przeszłości – a więc każde dziedzictwo zawiera w sobie element kreacji⁸. Jak podkreśla Ewa Klekot, nawiązując do rozważań Kirshenblatt-Gimblett: *Urzeczowione, wpisane na listę dziedzictwo – czy to materialne, czy niematerialne – staje się potencjalnie towarem, czyli istotnym elementem wymiany gospodarczej. [...] Dziedzictwo kulturowe, stając się częścią późnokapitalistycznej gospodarki, ujawnia swój kolejny wymiar polityczny*⁹.

² R. Harrison, *Heritage: Critical Approaches*, Abingdon 2012, s. 10.

³ *Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories*, red. A. Assmann, S. Conrad, Basingstoke 2014.

⁴ A. Huyssen, *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*, New York 2012.

⁵ R. Harrison, J. Schofield, *After Modernity: Archaeological Approaches to the Contemporary Past*, Oxford 2010, s. 128.

⁶ L. Smith, *Uses of Heritage*, London 2006, s. 26.

⁷ *Tamże*, s. 281.

⁸ B. Kirshenblatt-Gimblett, *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage*, Berkeley 2009.

⁹ E. Klekot, *Polityczny wymiar dziedzictwa kultury*, [w:] *Kultura w stosunkach międzynarodowych*, t. 2: *Pułapki kultury*, red. G. Michałowska, J. Nakonieczna, H. Schreiber, Warszawa 2014, s. 62.

Refleksja nad pojęciem dziedzictwa i nad tym, co się z dziedzictwem (jako obiektem i działaniem, produktem i procesem) dzieje, stała się tym samym punktem wyjścia do rozbudowania badań nad sposobami jego wykorzystania do konstruowania, rekonstruowania i negocjowania tożsamości, wartości społeczno-kulturowych oraz nadawania znaczeń przeszłości w teraźniejszości. Wybrzmiewająca w ostatnich latach reteorytyzacja dziedzictwa – nie jako obiektów, miejsc, przedstawień czy wydarzeń, ale raczej jako konstrukcji społecznych i praktyk kulturowych – zwraca uwagę na proces tworzenia dziedzictwa, w którym dzieje się ono „z ludźmi”, a nie „dla ludzi”. Konwencja z Faro z 2005 roku definiuje dziedzictwo kulturowe następująco: *zespół zasobów odziedziczonych z przeszłości, które ludzie identyfikują, niezależnie od własności, jako odzwierciedlenie i wyraz ich stale ewoluujących wartości, przekonań, wiedzy i tradycji. Obejmuje ono wszystkie aspekty środowiska wynikające z interakcji między ludźmi i miejscami na przestrzeni czasu*¹⁰.

Ta szeroka definicja przenosi akcent z obiektów reprezentujących przeszłość na ludzi, którzy się z nimi identyfikują. Konzeptualizowane zasoby, jako wszystkie aspekty środowiska i konsekwencje interakcji między ludźmi i miejscami, są wybierane przez ludzi, ponieważ wyrażają ich wartości, przekonania, wiedzę i tradycje. Aby zrozumieć pojęcie dziedzictwa, należy zatem skoncentrować się na ludziach – tych, którzy wybierają, definiują, zarządzają, podtrzymują i przekazują zasoby z przeszłości w przyszłość. *Heritagization*, tłumaczone na język polski jako „patrymonializacja”, może być najszerzej rozumiane jako dyskursywne praktyki wyboru i nadawania wartości zasobom przeszłości, ich interpretacji, konserwacji oraz zarządzania jako produktem, np. na potrzeby tworzenia wizerunku miejsc czy ruchu turystycznego. Dziedzicznienie¹¹, neologizm wprowadzony jako alternatywa dla patrymonializacji przez Małgorzatę Zawilą, wskazuje właśnie na ów oddolny komponent, kładąc akcent na oddanie ludziom czynienia dziedzictwa, a nie dawanie im „gotowego” dziedzictwa.

Balans pomiędzy oddolnym a eksperckim podejściem do dziedzictwa stanowi centralny punkt postulatu zrównoważonej polityki wobec dziedzictwa. Przyjmując, że dziedzictwo jako metazasób przyczynia się do rozwoju tożsamości poczucia przynależności i dobrobytu społeczności, należy pamiętać, że wysiłki na rzecz ochrony i rozwoju dziedzictwa mają na celu zabezpieczenie zasobów przeszłości dla przyszłych pokoleń przy jednoczesnym promowaniu zrównoważonych praktyk, które chronią środowisko i wspierają lokalne społeczności. Zasady zrównoważonego rozwoju, takie jak minimalizacja zużycia zasobów, promowanie zaangażowania społeczności i wspieranie długoterminowej rentowności w praktyce ochrony i rozwoju dziedzictwa, mają szanse powodzenia pod warunkiem integracji procesów decyzyjnych na poziomie lokalnym poprzez uwzględnienie różnorodnych perspektyw, nierzadko wyłamujących się

¹⁰ Konwencja ramowa Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa, Dz.U.2023.396, Faro, 27 X 2005, [online] <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/konwencja-ramowa-rady-europy-o-wartosci-dziedzictwa-kulturowego-dla-21801205>, 17 V 2023.

¹¹ M. Zawilą, *Dziedzicznienie przedwojennych cmentarzy na terenach postmigracyjnych Polski*, Kraków 2019.

z optyki hegemonistycznie narzucającej zachodnie wartości i wizje projektów zrównoważonego rozwoju¹².

Można zatem wskazać trzy osie, wokół których zmienia się rozumienie dziedzictwa pod wpływem krytycznych studiów nad tym zjawiskiem: od miejsc do ludzi, od obiektów do ich funkcji oraz od ochrony i konserwacji do zrównoważonego użytkowania i rozwoju. Krytyczne badanie założeń, wartości i dynamiki władzy, leżących u podstaw budowy miejsc i krajobrazów dziedzictwa oraz ich interpretacji i zarządzania nimi, można ustrukturyzować w ramach kilku zasadniczych wątków. Przede wszystkim ogniskują się one wokół dekonstrukcji narracji i dyskursów dotyczących dziedzictwa, pozwalając na dostrzeżenie (a nierzadko również przepracowanie) różnorodnych i często sprzecznych perspektyw i wartości, które u podstaw tych dyskursów leżą. Uznanie różnorodności i odmienności za konstytutywne cechy każdego dziedzictwa to punkt wyjścia do baczniejszego przyjrzenia się, jak działają napięcia i konflikty związane z posiadaniem i rozwijaniem dziedzictwa. Krytyczne podejście dąży więc do rozpoznania dynamiki władzy, która jest zaangażowana w konstrukcję i interpretację dziedzictwa, i dotyka kwestii stanowiących najważniejsze wyzwania dla społeczności, a poprzez odniesienie ich do dziedzictwa pozwalających na aktualizację jego znaczeń i zastosowań. Przyjmując bowiem, że dziedzictwo ma znaczenie aktualnie, ale równocześnie jest projektem przyszłości, oczywiste wydaje się zakotwiczenie myślenia o przeszłości w tym, co w danym momencie stanowi największe wyzwanie i ustanawia ramy określania tożsamości i działań.

DYSONANS DZIEDZICTWA

Yang Liu, Karine Dupre i Xin Jin¹³ w opracowaniu będącym systematycznym przeglądem artykułów omawiających problematykę kłopotliwego/kontestowanego dziedzictwa (ang. *dissonant/contested heritage*) wskazali, że zakres znaczeniowy pojęcia *contested heritage* jest szerszy, podczas gdy pojęcie *dissonant heritage* służy do określania raczej negatywnego i niechcianego dziedzictwa, wiążącego się z kontekstami powojennymi, postkolonialnymi i postkatastroficznymi. Podsumowując analizę przeprowadzoną przez autorów artykułu, można powiedzieć, że kontestacja dziedzictwa wynikająca z doświadczania dysonansu wiąże się z trzema zjawiskami. Po pierwsze, wynika z braku porozumienia między poszczególnymi grupami interesariuszy. Po drugie, jest konsekwencją procesu patrymonializacji (wykluczającej i petryfikującej). Po trzecie, stanowi wyraz niespójności wynikającej z różnego spojrzenia na to samo dziedzictwo w różnych okresach.

¹² E. Auclair, G. Fairclough, *Theory and Practice in Heritage and Sustainability: Between Past and Future*, London–New York 2015; S. Labadi, *Rethinking Heritage for Sustainable Development*, London 2022; *Dziedzictwo kulturowe w kontekście wyzwań zrównoważonego rozwoju*, red. M. Pawleta, A. Marciniak, Kraków–Poznań 2021.

¹³ Y. Liu, K. Dupre, X. Jin, *A Systematic Review of Literature on Contested Heritage*, „Current Issues in Tourism” 2020, vol. 24, no. 4, s. 442–465.

Istotnie: kontekst ludzi i czasu, w którym dziedzictwo jest wdrażane jako pojęcie, ma kluczowe znaczenie. Dziedzictwo to seria interpretacji przeszłości skonstruowanych przez społeczność, których celem jest wyrażenie tożsamości dziedziców. Społeczność może uznać coś za swoje dziedzictwo, ale ogromną rolę odgrywa tu zmienna czasowa: kolejne pokolenia inaczej postrzegają przeszłość, przez co inaczej definiują, czym jest ich dziedzictwo. Dziedzictwo to żywa przeszłość, uobecniona w praktykach wspólnotowych i kulturowych. Oznacza to, że społeczność służy dziedzictwu (pielęgnując je i przekazując kolejnym pokoleniom), ale również dziedzictwo służy społeczności (pomaga w jej rozwoju, wzbogaca tożsamość). Relacja między społecznością a dziedzictwem nie sprowadza się zatem wyłącznie do jego ochrony, ale rozciąga także na rozwój dziedzictwa, co powinno następować w harmonijnej relacji z rozwojem wspólnoty dziedzictwa.

W polskiej literaturze przedmiotu termin *dissonant heritage* tłumaczony jest zwykle jako niechciane, kłopotliwe dziedzictwo¹⁴. Badacze dostrzegają, że spuścizna przeszłości obecnie ocenianej negatywnie (jako okres prześladowań, dominacji obcych mocarstw, zawirowań politycznych i społecznych) prowadzi do całkowitego odrzucenia, kontestacji jej symboli lub rewizji ich znaczeń poprzez aktualizację sensów¹⁵. Najczęściej okresy turbulencji politycznych (obalenie władzy, zasadnicza zmiana orientacji wartości wynikająca z dojścia do władzy wcześniej zmarginalizowanych partii, kryzysy gospodarcze, społeczne, determinujące nowe wektory w polityce) prowadzą do rewizji Usankcjonowanego Dyskursu Dziedzictwa, a w konsekwencji przynoszą rozdźwięk w relacji pomiędzy dziedzictwem a jego wspólnotą.

Wkroczenie wojsk Federacji Rosyjskiej na teren CEZ w lutym 2022 roku stało się momentem symbolicznym – miejsce bitwy o Czarnobyl z 1986 roku, którą pokazywano w dominującej narracji sowieckiej jako braterską walkę ze skutkami katastrofy nuklearnej, przerodziło się w pole walki o niepodległość i przeciwstawienia się agresji rosyjskiej rozpoczętej w 2014 roku zajęciem Krymu, a jednocześnie dopełniło trwający od lat proces dekolonizacji pamięci o Czarnobylu.

CZARNOBYL JAKO DZIEDZICTWO NUKLEARNE

Czarnobyl jest doskonałym przykładem pojęcia, które wskazuje na jednoczesną materialność i dyskursywność dziedzictwa, na złożoną relację z pamięcią aktualizującą wydarzenia z przeszłości, a jednocześnie krajobrazem kulturowym, który podlega

¹⁴ A. Merta-Staszczak, *Niechciane dziedzictwo. Nieruchomości zabytkowe na Dolnym Śląsku w latach 1945-1989*, Warszawa 2018; A. Moniak, M. Suszczewicz, *Przestrzeń kulturowa i niechciane dziedzictwo garnizonów poradzieckich na pograniczu Polski i Niemiec*, „Turystyka Kulturowa” 2018, vol. 2, [online] <http://turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/article/view/934>, 23 V 2023; M. Banaszekiewicz, *Turystyka w miejscach kłopotliwego dziedzictwa*, Kraków 2018; *Kłopotliwe dziedzictwo? Architektura Trzeciej Rzeszy w Polsce*, red. J. Purchla, Ż. Komar, Kraków 2020.

¹⁵ S. Gawroński i in., *A Relic of Communism, an Architectural Nightmare or a Determinant of the City's Brand? Media, Political and Architectural Dispute over the Monument to the Revolutionary Act in Rzeszów (Poland)*, „Arts” 2021, vol. 10, no. 1, s. 1-16.

rekonstrukcji zarówno w wymiarze fizycznym, jak i symbolicznym, jego znaczenie nabiera zaś nowych sensów w kontekście zmieniających się uwarunkowań geopolitycznych.

Dziedzictwo Czarnobyla można rozumieć szeroko jako konsekwencje katastrofy, która nastąpiła w Czarnobylskiej Elektrowni Jądrowej w nocy z 25 na 26 kwietnia 1986 roku, podczas testowania awaryjnego zasilania bloku nr 4. Trwająca kilka miesięcy akcja ratunkowa, która przerodziła się w żmudną akcję neutralizowania skutków pożaru, a następnie akcję dekontaminacyjną, prowadzona była przez żołnierzy służby zasadniczej i zmobilizowanych w tym celu głównie młodych mężczyzn ze wszystkich republik radzieckich. Nazwano ich „armią likwidatorów”, gdyż likwidowanie konsekwencji awarii reaktora było zaiste zadaniem bojowym – walką z wrogiem, którego nikt wcześniej nie znał, gdyż wróg ten zabijał nawet wiele lat po spotkaniu z nim¹⁶. Niewątpliwie bez trudnej do wyobrażenia determinacji i heroicznego poświęcenia ludzi sytuacji nie udałooby się tak szybko opanować, choć większość likwidatorów nie miała świadomości zagrożenia. Gazety pisały o bohaterstwie likwidatorów i kolejnych sukcesach akcji, przy okazji wysławiając radziecką „przyjaźń narodów”.

Czarnobylska Strefa Wykluczenia traktowana jest jako emblematyczny przykład dziedzictwa postkatastroficznego, zdecydowanie rzadziej – dziedzictwa industrialnego, choć przecież doskonale wpisuje się w definicję dziedzictwa przemysłowego i poprzemysłowego zawartą w Karcie z Niżnego Tagiłu, czyli dokumentu przyjętego w 2003 roku przez Międzynarodowy Komitet na Rzecz Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego (The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage, TICCIH): *Dziedzictwo przemysłowe składa się z pozostałości kultury przemysłowej, które posiadają wartości historyczne, technologiczne, społeczne, architektoniczne i naukowe. Na te pozostałości składają się budynki, maszyny, warsztaty, fabryki, kopalnie oraz miejsca przerobu i oczyszczania, magazyny i składy, miejsca wytwarzania, przesyłu i użycia energii, transport i cała jego infrastruktura, a ponadto miejsca związane z działalnością społeczną związaną z przemysłem, takie jak mieszkalnictwo, praktyki religijne czy edukacja*¹⁷.

Jak zauważa Agnieszka Konior, był to pierwszy tak ważny dokument identyfikujący dziedzictwo przemysłowe jako te zasoby przeszłości, które wymagają szczególnej pieczy na równi z innymi „typami” dziedzictwa¹⁸. Ewolucja definicyjna ujmuje przemysł jądrowy jako te zasoby przeszłości, które są istotne dla współczesności jako dziedzictwo kulturowe i egzemplifikują procesualny charakter polityk wobec dziedzictwa oraz zwrot krytyczny w studiach nad dziedzictwem. Jak zauważa Eglė Rindzevičiūtė¹⁹,

¹⁶ Portret czarnobylskich likwidatorów – rezerwistów państw bałtyckich kreśli Paweł Sekuła. Zob. P. Sekuła, *Likwidatorzy Czarnobyla. Nieznane historie*, Warszawa 2019.

¹⁷ M. Kronenberg, *Turystyka dziedzictwa przemysłowego – próba sprecyzowania terminologii*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe jako strategia rozwoju innowacyjnej gospodarki. IV Międzynarodowa Konferencja Naukowo Praktyczna, Zabrze, 6-7 września [!] 2007*, red. T. Burzyński, Katowice 2007, s. 33-35.

¹⁸ A. Konior, *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym w kontekście rewitalizacji obszarów poprzemysłowych*, Kraków 2021, s. 82.

¹⁹ E. Rindzevičiūtė, *Nuclear Power as Cultural Heritage in Russia*, „Slavic Review” 2021, vol. 80, no. 4, s. 839-862.

wcześniejsze badania nad zimnowojennym nuklearnym dziedzictwem kulturowym koncentrowały się głównie na strategiach kontrolowania dyskursu przez przemysł nuklearny, jednak nowe tendencje ujawniają silny zwrot w stronę oddolnych inicjatyw społeczności naukowych, które nie orientują się wokół promocji przemysłu jądrowego, lecz wchodzą w krytyczną refleksję nad jego dysonansowym wymiarem²⁰.

Perspektywa łącząca krytyczne studia nad dziedzictwem z badaniami energetyki jądrowej (zarówno w ujęciu historycznym, jak i współczesnym) okazuje się szczególnie ważna przy próbie zrozumienia fenomenu dysonansów dziedzictwa czarnobylskiego jako dziedzictwa postkolonialnego. Czarnobylska Strefa Wykluczenia jest pod tym względem miejscem wyjątkowym, gdyż stanowi zamknięty mikrokosmos, który reprezentuje zastygłą w czasie industrialną przeszłość, a jednocześnie pełni współczesne funkcje, niejako narzucone w wyniku katastrofy. W pierwszym aspekcie chodzi więc o obiekty związane z okresem funkcjonowania samej elektrowni, która wedle planów miała być największym tego typu obiektem na świecie (po katastrofie przerwano prace nad budową piątego i szóstego bloku). Są to nie tylko budynki wyłączanej elektrowni, sieć energetyczna, infrastruktura transportowa, taka jak linie kolejowe czy przystań nad Prypecią, lecz także same miasta Prypeć i Czarnobyl, czyli dwa największe skupiska, w których mieszkali pracownicy elektrowni z rodzinami, oraz system radarowy Duga (poza samymi radarami również tajne miasto Czarnobyl 2).

W drugim aspekcie obiekty industrialne odnoszą się do okresu po katastrofie i działań podejmowanych w celu zniwelowania jej negatywnych skutków w obrębie reaktora nr 4 oraz 30-kilometrowym paśmie wokół niego (m.in. składowisko maszyn używanych w akcji w 1986 roku). Pamiętać należy, że elektrownia czarnobylska została definitywnie zamknięta dopiero w 2000 roku, mało tego: reaktory z paliwem jądrowym pozostawały wciąż aktywne, co generowało problem składowania wypalonego paliwa jądrowego i zabezpieczenia poszczególnych obiektów. Industrialne dziedzictwo zony ma zatem jeszcze jeden aspekt – jako przestrzeń przechowywania odpadów radioaktywnych jest także toksycznym dziedzictwem²¹. Kolejny dysonans odnosi się tym samym do użytkowania przestrzeni CEZ głównie w zakresie utrzymania procesu dekontaminacji oraz projektów naukowych i rewitalizacyjnych tam prowadzonych, ale również traktowania CEZ jako jednego z wymiarów przemysłu jądrowego, będącego przedmiotem wewnętrznej i międzynarodowej polityki państwa ukraińskiego po upadku Związku Radzieckiego.

²⁰ Problem ten, niestety nie w odniesieniu do dziedzictwa czarnobylskiego, podejmuje m.in. projekt „Nuclear Spaces: Communities, Materialities and Locations of Nuclear Cultural Heritage”, który w 2020 roku otrzymał grant Joint European Programming Initiative. Dziedzictwu nuklearnemu w kontekście rozwoju turystyki i jego potencjału edukacyjnego poświęcona jest monografia zbiorowa: *Learning the Nuclear: Educational Tourism in (Post)Industrial Sites*, red. N. Mažeikienė, Berlin 2021.

²¹ G. Wollentz i in., *Toxic Heritage: Uncertain and Unsafe*, [w:] *Heritage Futures: Comparative Approaches to Natural and Cultural Heritage Practices*, red. R. Harrison i in., London 2021, s. 294-312.

POSTKOLONIALNE PODEJŚCIE BADAWCZE DO NUKLEARNEGO DZIEDZICTWA CZARNOBYLA

Jeśli traktować postkolonialne ujęcie przede wszystkim jako teoretyczną refleksję nad dyskursem kolonialnym, wiedzą imperialną i dyskursywnymi formami demonstrowania kolonializmu²², trudno oprzeć się pokusie spojrzenia na dyskursywny wymiar dziedzictwa Strefy z tej perspektywy. Jak zresztą podkreśla Harrison, nie byłoby krytycznych studiów nad dziedzictwem, gdyby nie rozwój teorii postkolonialnej²³. Jednak zasadnicze pytanie sprowadza się do kwestii przełożenia założeń studiów postkolonialnych, odnoszących się w przeważającym stopniu do krajów Globalnego Południa, na kraje zza dawnej żelaznej kurtyny. Jak podkreśla Madina Tlostanova, studia postkomunistyczne jak dotąd sporadycznie wykorzystywały narzędzia teorii postkolonialnej jako instrument do conceptualizacji postsocjalistycznego *imaginarium* i doświadczenia²⁴. Zdaniem badaczki nie jest to proste zadanie, które można sprowadzić do erudycyjnej komparatystyki. Co prawda zarówno dyskurs postkolonialny, jak i dyskurs postkomunistyczny są produktami kolonialności oraz ukształtowały się w retoryce nowoczesności (misja postępu, rozwoju, cywilizacji), działającej jako narzędzie uzasadniające stosunki podporządkowania peryferii wobec centrum, niemniej Tlostanova w miejsce aplikowania teorii postkolonialnej na grunt studiów postkomunistycznych proponuje podejście dekolonialne, przesuwające akcent ze „studiowania kolonializmu” na dekolonizację wiedzy, podmiotowości etc. z pozycji szerszych, także uwzględniających obecność dziedzictwa postkolonialnego jako produktu turystycznego²⁵. Badaczka nawiązuje pojęciowo do teorii dekolonialności Waltera Mignolo²⁶, będącej częścią studiów postkolonialnych traktowanych jako optyka badawcza znana z prac Edwarda W. Saïda²⁷ czy Gayatri Chakravorty Spivak²⁸. Zdaniem Mignolo dekolonialność to jednocześnie przebywanie w stanie nowoczesności i kolonialności oraz towarzyszący im proces przezwycięzania tego stanu – dekolonizacja. Jest to więc działanie, praktyka, której wymiar można uchwycić najlepiej w estetyce dekolonialnej. Co istotne, choć myśl dekolonialna zrodziła się w kręgu kultury latynoamerykańskiej, znajduje wschodnioeuropejski wyraz m.in. w twórczości literaturoznawczyni Tamary Hundorovej. Jej studia nad literaturą postczarnobyłską

²² D. Kołodziejczyk, *Postkolonialny transfer na Europę Środkowo-Wschodnią*, „Teksty Drugie” 2010, no. 5.

²³ R. Harrison, *Heritage...*, s. 12.

²⁴ M. Tlostanova, *Postsocialist ≠ Postcolonial? On Post-Soviet Imaginary and Global Coloniality*, „Journal of Postcolonial Writing” 2012, vol. 48, no. 2, s. 130-142.

²⁵ A. Carrigan, *Dark Tourism and Postcolonial Studies: Critical Intersections*, „Postcolonial Studies” 2014, vol. 17, no. 3, s. 236-250.

²⁶ W. Mignolo, *Local Histories/Global Designs Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking*, Princeton 2012.

²⁷ E.W. Saïd, *Culture and Imperialism*, New York 2012.

²⁸ G.Ch. Spivak, *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*, Cambridge 2003.

pozwalają spojrzeć na Czarnobyl jako słowo symbol, służące do opowiedzenia na nowo ukrytych narracji kolonializmu i przepracowania traumy posttotalitarnej (czego przykładem może być twórczość Oksany Zabuzko)²⁹.

W ramach badania myśli dekolonialnej w odniesieniu do dziedzictwa Czarnobyla warto zatrzymać się na kwestii wiedzy i pamięci o tym miejscu. Postczarnobylska biblioteka raportów, opracowań, monografii i artykułów naukowych jest bardzo rozbudowana, a omawiane problemy, podobnie jak optyka, metodologia i cele prowadzonych badań, stanowią doskonały zasób materiałów do analizy zarówno procesu kształtowania wiedzy historycznej, jak i transformacji pamięci. Ważnym elementem jest w tym kontekście proces odtajniania archiwów, który nadal trwa. W 2019 roku ukazał się w Ukrainie zbiór dokumentów dotyczących katastrofy w Czarnobylu: *Akta Czarnobylskiego KGB*³⁰. Publikacja gromadzi dokumenty z lat 1986-1991 dotyczące życia po Czarnobylu – nastrojów społecznych, życia codziennego, działań mających na celu eliminację skutków wypadku. Znaczenie pracy z materiałami archiwalnymi podkreślają jednomyślnie badacze, których publikacje rozpalają wyobraźnię akademików i czytelników spoza świata naukowego. W ostatnich latach historia katastrofy czarnobylskiej doczekała się kilku niezwykle interesujących opracowań krytycznych, które wpisać można w nurt dekolonizacji wiedzy³¹.

Brytyjski badacz Philip Stone już w 2013 roku pisał o Czarnobylu jako o *pomniku tajemnic i niepowodzeń zimnej wojny*³², analizując CEZ jako heterotopię stanowiącą cmentarzysko idei imperium sowieckiego. Na Czarnobyl warto spojrzeć jako na apokaliipsę polityczną, koniec utopii, która przez dziesięciolecia stanowiła fundament Związku Radzieckiego. Katastrofa czarnobylska obnażyła zasady funkcjonowania społeczeństwa opartego na prymacie interesu kolektywu nad jednostkowym, w którym człowiek liczył się jedynie jako śrubka w maszynie³³. Jak przyznawał Igor Kostin, autor pierwszego zdjęcia reaktora po wybuchu: *Widziałem ludzi, którzy gołymi rękami przynosili bryły radioaktywnego grafitu. Coś takiego wydarzyło się pierwszy raz w historii. Sądzę, że było to możliwe tylko w tym kraju. W kraju, gdzie życie jednego człowieka nie ma żadnej*

²⁹ T. Hundorova, *The Post-Chornobyl Library: Ukrainian Postmodernism of the 1990s.*, Academic Studies Press, 26 XI 2019, [online] <https://www.academicstudiespress.com/ukrainianstudies/the-post-chornobyl-library>, 23 V 2023; por. *Po Czarnobylu. Miejsce katastrofy w dyskursie współczesnej humanistyki*, red. I. Boruszkowska i in., Kraków 2017.

³⁰ O. Bazhan, A. Kohut, H. Boryak, *Chornobyl's'ke dos'je KGB: suspil'ni nastroji. CHAES u postavarijnij period. Zbirnyk dokumentiv pro katastrofu na Chornobyl's'kij AES*, Kyiv [O. Бажан, А. Когут, Г. Боряк, *Чорнобильське досьє КГБ: суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період. збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС*, Київ] 2019.

³¹ S. Plochy, *Czarnobyl. Historia nuklearnej katastrofy*, przeł. M. Fedyszak, Kraków 2020; A. Higginbotham, *O północy w Czarnobylu. Nieznana prawda o największej nuklearnej katastrofie*, przeł. R. Filipowski, Kraków 2021; K. Brown, *Czarnobyl. Instrukcje przetrwania*, przeł. T.S. Gałązka, Wołowiec 2019.

³² P. Stone, *Dark Tourism, Heterotopias and Post-Apocalyptic Places: The Case of Chernobyl*, [w:] *Dark Tourism and Place Identity: Managing and Interpreting Dark Places*, red. L. White, E. Frew, London–New York 2013, s. 79.

³³ M. Heller, *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Kraków 2015.

wartości³⁴. Było to możliwe dzięki dekadom pracy nad „wykuciem” człowieka radzieckiego. Arkadij Filin, jeden z likwidatorów skutków katastrofy, wspominał: *Codziennie otrzymywaliśmy gazety. Czytałem tylko nagłówki: „Czarnobyl, miejsce wielkiego czynu”, „Reaktor został pokonany”, „Życie toczy się dalej”. Politruk naszej jednostki organizował zebrania i mówił nam, że musimy zwyciężyć. Ale zwyciężyć kogo? Atom? Przyrodę? Wszechświat?*³⁵

Powyższy cytat doskonale pokazuje, jak mit bohaterskiej walki ze skutkami katastrofy był celowo zakotwiczony w warstwie leksykalnej w nawiązaniu do zwycięstwa w wielkiej wojnie ojczyźnianej – zwycięstwa nad faszyzmem, które uległo sakralizacji jako centralny element polityki pamięci, najpierw wykorzystywany w ZSRR, a potem odziedziczony przez Federację Rosyjską jako legitymizujący jej wielkomocarstwowe ambicje. Dominująca w oficjalnym sowieckim dyskursie narracja zwycięskiej „bitwy o Czarnobyl” gloryfikowała czyn jednoczący bohaterskich likwidatorów niezależnie od ich pochodzenia etnicznego, maskując jednocześnie ogrom tragedii ludzkiej, której zapewne można było przynajmniej częściowo uniknąć, gdyby nie towarzysząca akcji likwidacyjnej polityka dezinformacji. Ów dyskurs był tak silny, że przetrwał upadek Związku Radzieckiego i wciąż jest obecny jako powszechnie stosowana klisza. Narracje o katastrofie czarnobylskiej nie były jednak całkowicie homogeniczne i świadczyły o stopniowym odzyskiwaniu głosu peryferii wyzwających się z dominacji Moskwy.

Kluczem do zrozumienia znaczenia czarnobylskiej katastrofy w dyskursie pamięci wydaje się odniesienie jej do propozycji Małgorzaty Pakier i Joanny Wawrzyniak³⁶, które wskazują zasadność badania pamięci w odniesieniu do jej regionalnego charakteru. Jeffrey Olick we wstępie do tomu redagowanego przez polskie badaczki stwierdza: *Wydaje się, że rzeczywiście istnieją obszary dyskursu pamięci, w których poszczególne wydarzenia są ujęte w nieredukowalną geometrię relacyjną, której kontury wyjaśniają tyle samo, co wewnętrzna dynamika każdego zbioru*³⁷. Katastrofa czarnobylska byłaby zatem „zdarzeniem pamięciowym” (ang. *memory event*), kategorią stanowiącą o rekonceptualizacji miejsca pamięci. Jak uzasadniają Pakier i Wawrzyniak, odwołując się do analizy Alexandra Etkinda i i Rory’ego Finnina dotyczącej dyskursu o Katyniu, takie ujęcie pozwala wyjść poza optykę państwową i lepiej odpowiada warunkom kształtującym pamięć we współczesnych społeczeństwach, w których olbrzymią rolę odgrywają – obok polityki państwowej – media. Pamięć o Czarnobylu inna jest w Ukrainie, inna w Rosji, a jeszcze inna na Białorusi³⁸. Również Ekatherina Zhukova dostrzega, że doświadczenie Czarnobyla jako traumy nie było jednolite, i wiąże politykę państwową właśnie ze swobodą mediów. Badaczka odnosi się do kontroli dyskursu mediów publicznych,

³⁴ I. Kostin, T. Johnson, *Czarnobyl. Spowiedź reportera*, przeł. W. Melech, Warszawa 2019.

³⁵ *Tamże*, s. 26.

³⁶ *Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives*, red. M. Pakier, J. Wawrzyniak, New York 2018.

³⁷ J. Olick, *Foreword*, [w:] *Memory and Change...*, s. xi.

³⁸ T. Kaspersky, *Radioactive Waste Challenge for European Integration and Enlargement: Soviet Nuclear Legacy in Central and Eastern Europe After 1989*, EuropeNow, 7 V 2019, [online] <https://www.euro-penowjournal.org/2019/05/06/radioactive-waste-challenge-for-european-integration-and-enlargement-soviet-nuclear-legacy-in-central-and-eastern-europe-after-1989/>, 23 V 2023.

zauważając, że ponieważ oficjalne białoruskie media były kontrolowane, podejmowano mniej prób wskazywania państwa sowieckiego jako sprawcy czarnobylskiej tragedii. Ukraińskie media z kolei, które nie uznają sowieckiej przeszłości za złoty wiek, pozwalały sobie na dużo większą krytykę. Jednocześnie należy podkreślić wewnętrzną dynamikę polityki historycznej – zmieniała się w Ukrainie na przestrzeni lat i niemożliwe jest jednowymiarowe jej traktowanie³⁹.

Katastrofa czarnobylska jako zdarzenie pamięciowe uzmysławia zatem geometrię władzy w regionie. Trafnie pisze o tym Anna Veronika Wendland, która podkreśla, że do rozpadu ZSRR w Ukrainie istniała „sowiecka energetyka jądrowa”, która była wyrazem dominacji centrum nad peryferiami: *Podczas gdy ukraińskie narracje opowiadają historię rosyjskiej dominacji, ukraińskiego oporu i ofiar Czarnobyla, rosyjska wielka narracja deklaruje, że radziecka technologia nuklearna jest rosyjskim projektem*⁴⁰. Przyczyny katastrofy i jej konsekwencje interpretowano w napięciu pomiędzy narzucaną oficjalną perspektywą moskiewską a polifonicznym konglomeratem głosów świadków⁴¹.

Jedną z pierwszych publikacji, które przedstawiają katastrofę w Czarnobylu jako sowiecką katastrofę w Ukrainie wywołaną przez technokratyczną pychę i autorytaryzm moskiewskiego centrum, jest książka Jurija Szerbaka, opublikowana najpierw po rosyjsku, a potem po angielsku jeszcze przed rozpadem ZSRR⁴². Z perspektywy czasu Moskwa nadludzkim wysiłkiem dała radę opanować pożar w elektrowni czarnobylskiej, wysiedlić ludność i zbudować sarkofag, który miał chronić przed promieniowaniem, ale nie była w stanie utrzymać kłamstw, które leżały u podłoża katastrofy. Jak twierdzi Serhij Płochij, prawdziwą jej przyczyną był nie konkretny błąd jednostki, ale radziecki system zatajania, prowadzący do tego, że nawet eksperci, którzy mieli walczyć ze skutkami katastrofy, nie dysponowali pełną informacją na jej temat⁴³. Ukraiński historyk dowodzi, że wypadek to nie tylko największa katastrofa jądrowa w historii ludzkości, lecz także kolejny dowód na niszczylielską moc radzieckiego systemu autorytarnego. Opinię tę podziela Paweł Sekuła: *Biorąc pod uwagę cały kontekst, myślę, że nie byłoby Czarnobyla bez pierestrojki. To pewne. Z drugiej jednak strony, gdyby nie Czarnobyl, to konsekwencje pierestrojki nie byłyby tak dalekosiężne i wielostronne [...]. Wiatr z czarnobylskiego reaktora zaczął dąć w żagle pierestrojki i zaprowadził statek z napisem „Pierestrojka” tam, gdzie jego sternik, czyli Michaił Gorbaczow, nie chciał*⁴⁴.

Idąc tym tokiem rozumowania: można powiedzieć, że ZSRR „wyprodukował” Czarnobyl, ale Czarnobyl „zabił” ZSRR. Zdaniem ukraińskiego pisarza Jurija

³⁹ A. Portnov, *Memory Wars in Post-Soviet Ukraine (1991-2010)*, [w:] *Memory and Theory in Eastern Europe*, red. U. Blacker, A. Etkind, J. Fedor, New York 2013, s. 233-254.

⁴⁰ A.V. Wendland, *Nuclearizing Ukraine – Ukrainizing the Atom*, „Cahiers du monde russe” 2019, vol. 60, no. 2-3, s. 35-368.

⁴¹ S. Aleksijewicz, *Krzyk Czarnobyla*, przeł. L. Wołosuik, Warszawa 2000.

⁴² I. Shcherbak, *Chernobyl. A Documentary Story*, New York 1989.

⁴³ S. Plokhij, *Czarnobyl...*

⁴⁴ P. Sekuła, *Czarnobyl osłabił gospodarczo i propagandowo Związek Sowiecki*, *Licznik Geigera*, 19 III 2018, [online] <https://licznikgeigera.pl/pawel-sekula-czarnobyl-oslabil-gospodarczo-i-propagandowo-zwiazek-sowiecki/>, 25 V 2023.

Andruchowycza wymiar egzystencjalny okazał się ważniejszy od politycznego. Im więcej odśladano tajemnic, tym bardziej chwiał się system⁴⁵. Również dla Kostina Czarnobyl był symboliczną cezurą, końcem starego świata i początkiem nowego porządku: *Czarnobyl jest dla mnie prawdziwym symbolem końca Związku Radzieckiego, bardziej niż zburzenie muru berlińskiego. Nie ja jeden tak uważam. Cały naród pragnął zmian. Niech moje fotografie będą hołdem dla niego*⁴⁶. O znaczeniu wydarzeń z 1986 roku dla kształtowania się nowego państwa pisze też Adriana Petryna, przyznając, że skutki katastrofy i walka o uznanie praw ofiar miały wymiar ponadindywidualny i przyczyniły się do narodzin ukraińskiego społeczeństwa obywatelskiego⁴⁷ oraz emancypacji politycznej samej Ukrainy.

Warto zauważyć, że postrzeganie czarnobylskiego dziedzictwa się zmienia. W 2021 roku, czyli w 35. rocznicę katastrofy, Kijowski Międzynarodowy Instytut Socjologii (Київський Міжнародний Інститут Соціології, KIIS) przeprowadził ogólnoukraińskie badanie opinii publicznej. Większość respondentów (69%) potrafiła przypomnieć sobie przynajmniej rok, w którym doszło do wypadku, jednak tylko nieco ponad połowa (52%) знаła dokładną datę. Największą znajomością mogli pochwalić się badani w przedziale wiekowym 50-69, czyli ci, którzy w chwili katastrofy mieli od 15 do 34 lat (a zatem jest ona częścią ich biografii). Mimo że badanie przeprowadzono w terminie blisko okrągłej rocznicy wypadku, prawie jedna trzecia ludności Ukrainy nie pamiętała nawet roku wypadku. Co ciekawe, w porównaniu z przeprowadzonym rok wcześniej sondażem w 2021 roku wzrósł odsetek Ukraińców, którzy byli w stanie podać dokładną datę wypadku w Czarnobylu (z 40% do 52%)⁴⁸.

Wydaje się, że zjawisko to można wiązać z przesunięciem pamięci o katastrofie z pamięci biograficznej, opierającej się na bezpośrednich relacjach świadków i komunikacji międzypokoleniowej, w stronę pamięci kulturowej, opartej na narracjach tworzonych w dziełach kultury i mediach. Czarnobyl jest przecież także produktem kulturowym, który sprzedaje się w formie filmu, komiksu, fotografii, powieści, gry, instalacji artystycznej, muzyki – wielość środków wyrazu daje nieograniczone wręcz pole do tworzenia narracji kształtujących wyobraźnię o przeszłości i miejscu, które tę przeszłość ma symbolizować. Problematyce tej poświęcono już szereg opracowań, pozwalających na analizę konstelacji kulturowych narracji wokół katastrofy i jej skutków⁴⁹. Trudno pominąć

⁴⁵ J. Andruchowycz, *Czarnobyl, mafia i ja*, [w:] tegoż, *Ostatnie terytorium. Eseje o Ukrainie*, przeł. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, L. Stefanowska, Wołowiec 2022, s. 55.

⁴⁶ I. Kostin, T. Johnson, *Czarnobyl...*, s. 235.

⁴⁷ A. Petryna, *Life Exposed: Biological Citizens after Chernobyl*, Princeton 2013. O skutkach katastrofy dla Ukrainy zob. P. Sekuła, *Czarnobyl. Społeczno-gospodarcze, polityczne i kulturowe konsekwencje katastrofy jądrowej dla Ukrainy*, Kraków 2014.

⁴⁸ *Pres-relizy ta zvity – Obiznaniśt' ukrajintiv shchodo avariji na Chornobyl's'kij AES*, Kyivs'kyy Miżnarodnyy Instytut Sotsiolohiyi [Прес-релізи та звіти – Обізнаність українців щодо аварії на Чорнобильській АЕС, Київський Міжнародний Інститут Соціології], 10 V 2021, [online] <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&cid=1038&page=1>, 25 V 2023.

⁴⁹ O. Briukhovetska, *Nuclear Belonging: „Chernobyl” in Belarusian, Ukrainian (and Russian) Films*, [w:] *Contested Interpretations of the Past in Polish, Russian, and Ukrainian Film. Screen as Battlefield*, red. S. Brouwer, Leiden 2016, s. 95-121; Po Czarnobylu...; D. Richter, *Chernobyl: A Stalkers' Guide*,

przekształcanie obrazu katastrofy i jej konsekwencji w dyskursie kultury popularnej, zwłaszcza przy okazji głośnej produkcji HBO/Sky *Czarnobyl* z 2019 roku. Ten pięciopodciękowy serial, za którego scenariusz i produkcję odpowiadał Craig Mazin, odtwarza pierwsze dni po awarii w elektrowni w Czarnobylu, a fabuła osnuta jest wokół relacji między Walerijem Legasowem, radzieckim naukowcem, szefem komitetu badającego przyczyny katastrofy (w tej roli Jared Harris), a Borisem Szczerbina, wiceprzewodniczącym Rady Ministrów ZSRR (Stellan Skarsgård). Scenariusz serialu został świetnie przygotowany, częściowo opiera się na reportażach Swiatłany Aleksijewicz⁵⁰, w warstwie wizualnej korzysta chociażby ze zdjęć Kostina⁵¹. Zarówno widzowie, jak i krytycy docenili dbałość o realizm. Z niewielkimi potknięciami udało się oddać obraz życia ludzi radzieckich, w dużej mierze dzięki pracy lokalnych specjalistów (m.in. kostiumologów), zatrudnionych podczas kręcenia zdjęć na Litwie. Właśnie ze względu na ów realizm serial wywołał szereg debat odnoszących się do jego wiarygodności – a przecież nie jest to serial dokumentalny. Doprowadził jednak do ożywionej dyskusji na temat przebiegu katastrofy, jej przyczyn i konsekwencji. Po trzech dekadach świadkowie wydarzeń znaleźli się w centrum zainteresowania, udzielali wywiadów, w których komentowali serial, a fora internetowe kipiały od postów tropiących inspiracje dla twórców serialu oraz odnoszących historię do współczesnych dyskusji o bezpieczeństwie energetycznym.

Premiera serialu zbiegła się w czasie z uroczystym przekazaniem nowego sarkofagu – „Nowej Arki” – pod zarządem Czarnobylskiej Elektrowni Jądrowej w lipcu 2019 roku. Wówczas też prezydent Ukrainy Wołodymyr Zełenski podpisał dekret o niektórych kwestiach rozwoju terytoriów narażonych na skażenie radioaktywne w wyniku katastrofy w Czarnobylu⁵². Podczas wystąpienia mówił, jak ważna jest zmiana wizerunku Strefy, przekładająca się na rozpoznawalność Ukrainy na arenie międzynarodowej: *Musimy dać temu terytorium Ukrainy nowe życie. Do tej pory Czarnobyl był negatywną częścią marki Ukrainy. Nadszedł czas, aby to zmienić. Czarnobyl to wyjątkowe miejsce na świecie, gdzie przyroda odradza się po globalnej katastrofie spowodowanej przez człowieka, gdzie istnieje prawdziwe „miasto duchów”. Musimy pokazać to miejsce światu: naukowcom, ekologom, historykom, turystom*⁵³.

W tym czasie perspektywy rozwoju dziedzictwa CEZ zdawały się dość jednoznaczne – dzięki wsparciu władz państwowych, lobbowanych przez lokalnych interesariuszy,

London 2020; M. Banaszkiewicz, A. Duda, *To Be a S.T.A.L.K.E.R. On Architecture, Computer Games and Tourist Experience in the Chernobyl Exclusion Zone*, [w:] *Tourism Fictions, Simulacra and Virtualities*, red. M. Gravari-Barbas, N.H.H. Graburn, J.-F. Staszak, London 2020, s. 197-210.

⁵⁰ S. Aleksijewicz, *Czarnobylska modlitwa. Kronika przyszłości*, przeł. J. Czech, Wołowiec 2018.

⁵¹ I. Kostin, T. Johnson, *Czarnobyl...*

⁵² *Pro dekyaki pytannya rozvytku terytorii, shcho zaznaly radioaktywnoho zabrudnennya vnaslidok Chornobyl'skoyi katastrofy*, Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy [Про деякі питання розвитку територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи Верховна Рада України. Законодавство України], 10 VII 2023, [online] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/512/2019#Text>, 25 V 2023.

⁵³ *Head of State Signed a Decree on the Development of the Chernobyl Exclusion Zone*, President of Ukraine, 10 VII 2023, [online] <https://www.president.gov.ua/en/news/glava-derzhavi-pidpisav-ukaz-shodo-rozvytku-chornobilskoyi-z-56321>, 25 V 2023.

zarządzanie nim miało zyskać nowe standardy. Dekret prezydencki koncentrował się nie tylko na wymiarze promocyjnym; dla zainteresowanych losem Strefy stanowił przede wszystkim obietnicę walki z korupcją. W ciągu pół roku od jego podpisania odwołano ze stanowiska Witalija Petruka, protegowanego premiera poprzedniego rządu Arsenija Jaceniuka. Skalę nieprawidłowości w CEZ z okresu rządów Petruka opisano na portalu Antikor – znanej ukraińskiej platformie specjalizującej się w publikacji materiałów o korupcji i nielegalnej działalności gospodarczej⁵⁴. Dekret uruchomił karuzelę stanowisk w zarządzie CEZ, a każda kolejna nominacja była dowodem skomplikowania powiązań między osobami, które od lat zajmowały najważniejsze stanowiska i wzajemnie chroniły swoje interesy. Tragicznym, ale jednoznacznym potwierdzeniem nierzetelnego zarządzania dobrami Strefy okazał się wielki pożar, który wiosną 2020 roku strawił 66 tys. ha CEZ (w tym 10 opuszczonych wiosek, m.in. ośrodek wypoczynkowy „Smaragdowy” i wieś Leliw, leżącą przy trasie turystycznej). Zarząd „Puszczy”⁵⁵ przez całe lata był bardziej zainteresowany pozyskiwaniem drewna na sprzedaż niż porządkowaniem pasów przeciwpożarowych, dróg leśnych i przywracaniem porządku po kolejnych pożarach. Wieloletnie zaniedbania w zarządzaniu dziedzictwem materialnym CEZ są też widoczne w stanie zabudowań, niszczących w wyniku naturalnej erozji oraz aktów wandalizmu (np. nielegalnego graffiti).

W ostatnich latach realną troskę o dziedzictwo kulturowe Strefy wykazywali nie decydenci stojący na czele Państwowej Agencji Ukrainy ds. Zarządzania Strefą Wykluczenia, lecz interesariusze „oddolni”, m.in. członkowie Rady Społecznej działającej przy Agencji. Najbardziej aktywnymi członkami i działaczami na rzecz ochrony i rozwoju dziedzictwa CEZ były osoby związane biograficznie z jej historią – Sergii Mirnyi (były likwidator) i Ołeksandr Syrota (były mieszkaniec Prypeci). Syrota jeszcze w 2009 roku apelował do międzynarodowej społeczności na prowadzonym przez siebie portalu pripyat.com o nadanie Prypeci statusu miasta-muzeum. Mirnyi z kolei lobbował na rzecz wpisania części materialnego dziedzictwa Strefy na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO (inicjatywę poparło Biuro Ukraińskiego Komitetu Narodowego Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków i Miejsc Historycznych już w 2017 roku, a w 2019 roku Mirnyi złożył do prezydenta Zelenskiego petycję o wszczęcie formalnych działań w tym celu). Ich aktywność doprowadziła do tego, że w sierpniu 2021 roku ogłoszono, iż ukraińskie władze przeznaczą 30 mln hrywien na renowację wybranych obiektów w CEZ. Szczegółów planu inwestycji nie podano, nie było też wówczas wiadomo, na jakim etapie znajduje się procedura wpisania obiektów znajdujących się na terytorium

⁵⁴ N. Asadovskiy, *Zona otchuzhdeniya: kto i pochemu blokiruyet zakrytiye kriminal'nykh skhem v Chernobyle?*, Antikor [Н. Асадовський, *Зона отчуждения: кто и почему блокирует закрытие криминальных схем в Чернобыле?*, Антикор], 10 II 2020, [online] https://antikor.com.ua/articles/358008-zona_otchuhdeniya_kto_i_pochemu_blokiruet_zakrytie_kriminalnyh_shem_v_chernobyle, 25 V 2023. Zob. też: J. Domaradzki, *Korupcja w Zonie*, Licznik Geigera, 27 VII 2020, [online] <https://licznikgeigera.pl/korupcja-w-zonie-felieton-jacka-domaradzkiego/>, 25 V 2023.

⁵⁵ O terenie Strefy mówi się jako o największym „mimowolnym” rezerwacie przyrody w tej części Europy. W wyniku opuszczenia przez człowieka tak dużego obszaru natura w ciągu ponad trzech dekad miała doskonałe warunki do rozwoju, stąd potoczne określenie zalesionego obszaru Polesia znajdującego się w granicach Strefy: „Puszcza czarnobylska”.

Strefy na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. W grudniu 2020 roku światowe media zelektryzowała deklaracja ukraińskiego ministra kultury Ołeksandra Tkaczenki, że do marca 2021 roku aplikacja zostanie złożona. Tak się nie stało, a starania zostały przyćmione bieżącymi trudnościami – najpierw pandemią, a potem agresją rosyjską.

Proces fizycznej transformacji Strefy w okresie przed pandemią, kiedy stała się ona jedną z ważniejszych atrakcji turystyki dziedzictwa w Ukrainie⁵⁶, mógłby sugerować stopniowe zanikanie dysonansów, włączanie perspektywy oddolnej i próbę „podnoszenia rangi” Strefy poprzez nadanie jej statusu miejsca dziedzictwa „z logo” UNESCO. Rosyjska okupacja CEZ trwająca do 2 kwietnia 2022 roku uzmysłowiła, że stanowi ona nadal realne zagrożenie dla życia i zdrowia ludzkiego, choć jej reaktory są już nieczynne. Rosyjscy żołnierze zniszczyli lub poważnie uszkodzili kilkaset pojazdów, zdemolowali pomieszczenia biurowe i techniczne, rozgrabili sprzęt. Ich działania były skrajnie nieodpowiedzialne, również w odniesieniu do bezpieczeństwa ich samych (budowa okopów w miejscach o wciąż wysokim poziomie promieniowania). Podczas okupacji wyłączono też zautomatyzowany system monitorowania promieniowania, co dodatkowo wzmocniło poziom lęku przed tym, co może się wydarzyć. Szacuje się, że straty wynikające z okupacji wyniosły ponad 100 mln euro⁵⁷. Jak podkreśla Wendland, celem ataku rosyjskiego było więc także uderzenie w symbole nowoczesnej ukraińskiej państwowości, gdyż modernizacja przemysłu i infrastruktura techniczna miały kluczowe znaczenie dla procesu budowania narodu ukraińskiego, przewyciężającego traumatyczne wydarzenia związane z energetyką jądrową⁵⁸.

Okupacja Strefy zaogniła globalną dyskusję o źródłach energii i (nie)bezpieczeństwie płynącym ze składowania odpadów radioaktywnych w kontekście kryzysu klimatycznego czy militarnego, wzmocniła ponadto perspektywę patrzenia na dziedzictwo czarnobylskie jako spuściznę postkolonialną. Okupacja CEZ przez wojska Federacji Rosyjskiej, którą można potraktować – obok działań militarnych w Zaporoskiej Elektrowni Jądrowej – jako element szantażu nuklearnego wobec Ukrainy i całej społeczności międzynarodowej, zamyka pewien okres w dziejach Ukrainy. Stanowi jednocześnie katalizator dla dalszych praktyk dekolonialnych wzmacniających podmiotowość Ukrainy względem spuścizny postimperialnej.

Jeden z najbardziej wyrazistych przejawów zawłaszczania dziedzictwa jest widoczny w warstwie językowej. Choć elektrownia znajduje się na terytorium Ukrainy, obszarem o największym skażeniu była Białoruś, a Rosja pod względem terytorialnym ucierpiała najmniej, świat anglojęzyczny zna Czarnobyl z rosyjskiej wersji językowej (*Chernobyl*), nie zaś ukraińskiej (*Chornobyl*) czy białoruskiej (*Charnobyl*). Niuans brzmieniowy, choć zdaje się drobny, dobitnie świadczy o rozłożeniu sił geopolitycznych i „posiadaniu” dziedzictwa. Emancypacja języka ukraińskiego w toponimach jest również

⁵⁶ M. Banaszekiewicz, *Tourism and Heritage in the Chornobyl Exclusion Zone*, London 2022.

⁵⁷ Interesujące materiały odnoszące się do okresu okupacji i czasów po niej znaleźć można na blogu tematycznym Licznik Geigera (<https://licznikgeigera.pl/>), w całości poświęconym Czarnobylskiej Strefie Wykluczenia, prowadzonym przez byłego dziennikarza RMF Tomasza Roga.

⁵⁸ A.V. Wendland, *Zaporizhzhia as a Symbol: Russia Attacks Ukrainian Modernity*, „Osteuropa” 2022, vol. 72, no. 6-8, s. 135-150.

składową procesu dekonstrukcji władzy kolonialnej Związku Radzieckiego i imperialnej spuścizny symbolicznej Rosji. Świątną egzemplifikację stanowi S.T.A.L.K.E.R. 2, czyli kontynuacja niezwykle popularnej serii gier S.T.A.L.K.E.R., stworzonej przez studio GSC Game World i będącej jedną z ważnych ram interpretacyjnych dla eksploracji dziedzictwa CEZ⁵⁹. Z powodu wybuchu wojny GSC, mające siedzibę w Kijowie, wstrzymało prace nad grą, a następnie zdecydowało się przenieść działalność do Pragi. Co jednak istotniejsze, wkrótce po rozpoczęciu inwazji podtytuł gry został zmieniony na „Heart of Chornobyl” – odzwierciedlono w ten sposób ukraińską, a nie rosyjską transliterację, która pojawiała się wcześniej w zapowiedziach produkcji⁶⁰. Podobnie największa publiczna grupa osób zafascynowanych CEZ (ponad 34 tys. obserwujących), utworzona na Facebooku w marcu 2017 roku jako „The Chernobyl exclusion zone by stalker’s eyes”, natychmiast po wybuchu wojny, bo już 28 lutego 2022 roku, zmieniła nazwę na „The Chornobyl exclusion zone by stalker’s eyes”.

Językowe „odzyskiwanie” to tylko jeden z przykładów tego, jak agresja rosyjska wpłynęła na kształtowanie czarnobylskiego dziedzictwa. Okupacja Strefy, wiążąca się z fizyczną przemocą wobec jej pracowników, niszczeniem obiektów, kradzieżą sprzętu, stała się ważnym punktem odniesienia dla rewizji traktowania czarnobylskiego dziedzictwa w kategoriach dziedzictwa wspólnego – przestrzeni, przez którą przetaczał się front wielkiej walki ojczyznianej, a potem likwidatorzy walczyli ze skutkami katastrofy, przestrzeni naznaczonej pomnikami i miejscami pamięci, odwiedzanej chętnie – co istotne – przez rosyjskich turystów (jeszcze przed zaognieniem stosunków ukraińsko-rosyjskich po zajęciu Krymu przez Rosję).

ZAKOŃCZENIE

Dziedzictwo czarnobylskie jest dziedzictwem przemocy podwójnej – tej, która przyniosła ofiary katastrofy i skażenie środowiska, oraz opresji wobec pamięci, wobec możliwości dziedziczenia spuścizny przeszłości nie w optyce imperialnej. Pasuje do niego idealnie fragment rozważań Johna Giblina, łączącego dziedzictwo postkolonialne z dziedzictwem konfliktu, które dzięki krytycznej rewizji oferuje szansę na „*post-recykling*” znaczeń dziedzictwa i „*postinstrumentalizację*” przeszłości jako dziedzictwa w celu „*uzdrowienia*” dziedzictwa wcześniejszych rozłamów społecznych i osiągnięcia odnowy kulturowej w teraźniejszości dla przyszłych celów⁶¹. Konceptualizacja dysonansów czarnobylskiego dziedzictwa nuklearnego w optyce studiów postkolonialnych warta jest z pewnością pogłębienia wykraczającego poza kwestie jedynie zasygnalizowane w artykule.

⁵⁹ M. Banaszkiewicz, A. Duda, *To Be a S.T.A.L.K.E.R. On Architecture...*, s. 197-210.

⁶⁰ R. Stanton, *Stalker 2 Renamed Heart of Chornobyl to Reflect Ukrainian Spelling*, PC Gamer, 14 III 2022, [online] <https://www.pcgamer.com/stalker-2-renamed-heart-of-chornobyl-to-reflect-ukrainian-spelling/>, 1 VI 2023.

⁶¹ J. Giblin, *Critical Approaches to Post-Colonial (Post-Conflict) Heritage*, [w:] *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*, red. E. Waterton, S. Watson, London 2015, s. 314.

Rosyjska agresja na Ukrainę i okres militarnej okupacji Strefy przez tzw. raszystów stały się nowym rozdziałem opowieści o dziedzictwie czarnobylskim. Katalizatorem tego procesu była zmiana „użytkowania” CEZ pod wpływem zainteresowania świata niepomijającego okresu zimnowojennego – młodych turystów zagranicznych, odbiorców gier video, seriali. Zmiana ta wynikała też ze wzmocnienia procesów partycypacyjnych: odgórnie stanowiony Usankcjonowany Dyskurs Dziedzictwa w duchu przemówienia prezydenta Zełenskiego wraz z oddolnymi inicjatywami o charakterze lokalnym, np. nakierowanymi na odzyskiwanie pamięci na podstawie relacji świadków, a także troska przewodników czy stalkerów⁶² o materialne dziedzictwo Strefy stały się dobrym gruntem dla rewizji jej dziedzictwa jako dziedzictwa poradzieckiego, konstytuującego się na podstawie mitu bohaterskiej, sojuszniczej i zwycięskiej walki ze skutkami katastrofy. Emblematyczne przesunięcie akcentów na te podkreślające potencjał CEZ jako „zielonego” dziedzictwa (unikatowego rezerwatu dzikiej przyrody), przekraczającego postapokaliptyczną spuściznę, pozwala spojrzeć na proces krytycznej rewizji wcześniejszych dyskursów właśnie jako praktykę dekolonialną, która, jak twierdzi Hundorova, ma charakter międzykulturowego dialogu prowadzonego horyzontalnie pomiędzy peryferiami⁶³.

W wieloetnicznym i wielokulturowym społeczeństwie ukraińskim kształtowanie dziedzictwa odpowiadającego jednocześnie bieżącym interesom politycznym i potrzebom różnych grup depozytariuszy nawet w czasach pokoju stanowi niemałe wyzwanie. Czas pokaże, czy i w jaki sposób Czarnobylska Strefa Wykluczenia będzie jednym z miejsc dziedzictwa określających obecną i przyszłą tożsamość ukraińską. Ze względu na swój dysonansowy charakter ma duży potencjał, gdyż odsłania jej niełatwą heterogeniczność. Jak pisze Mykoła Riabczuk: *O przynależności do narodu politycznego nie decyduje dla nich [Ukraińców – przyp. M.B.] język czy pochodzenie etniczne, nie wspólna historia czy religia (która faktycznie może ich różnić), ale wspólne wartości i wspólna przyszłość, którą postrzegają jako „europejską”*⁶⁴.

Jeśli jednak przyjąć za Hundorową, że projekt europejskiej nowoczesności również spychał Ukrainę na peryferie, dekolonialność może być tym, co okaże się nie tylko interesującym podejściem w krytycznych badaniach nad dziedzictwem, lecz także perspektywą wartą szerszej aplikacji, wskazującą nowe wektory polityki i budowania ukraińskiej tożsamości.

⁶² Stalkerami nieformalnie nazywa się nielegalnych eksploratorów CEZ. Zob. M. Banaszekiewicz, *The Transgressive Approach to the Dark Tourism Experience: Stalkerism in the Chernobyl Exclusion Zone*, „Polish Sociological Review” 2022, vol. 219, no. 3, s. 519-522.

⁶³ T. Gundorova, *W jaki sposób peryferie rozmawiają między sobą albo teoria postkolonialna pozbawiona „Centrum”*, „Porównania” 2014, vol. 15, s. 33.

⁶⁴ M. Riabczuk, *Czternasta od końca. Opowieści o współczesnej Ukrainie*, przeł. K. Kotyńska i in., Kraków 2022.

BIBLIOGRAFIA

- Aleksijewicz S., *Czarnobylska modlitwa. Kronika przyszłości*, przeł. J. Czech, Wołowiec 2018.
- Aleksijewicz S., *Krzyk Czarnobyla*, przeł. L. Wołoskiuk, Warszawa 2000.
- Andruchowycz J., *Czarnobyl, mafia i ja*, [w:] J. Andruchowycz, *Ostatnie terytorium. Eseje o Ukrainie*, przeł. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, L. Stefanowska, Wołowiec 2002.
- Asadovskiy N., *Zona otchuzhdeniya: kto i pochemu blokiruyet zakrytiye kriminal'nykh skhem v Chernobyle?*, Antikor [Асадовский Н., *Зона отчуждения: кто и почему блокирует закрытие криминальных схем в Чернобыле?*, Антикор, 10 II 2020, [online] https://antikor.com.ua/articles/358008-zona_otchuhdenija_kto_i_pochemu_blokiruet_zakrytie_kriminalnyh_shem_v_chernobyle.
- Auclair E., Fairclough G., *Theory and Practice in Heritage and Sustainability: Between Past and Future*, London–New York 2015.
- Banaszkiewicz M., *Tourism and Heritage in the Chornobyl Exclusion Zone*, London 2022, <https://doi.org/10.4324/9781003189596>.
- Banaszkiewicz M., *The Transgressive Approach to the Dark Tourism Experience: Stalkerism in the Chernobyl Exclusion Zone*, „Polish Sociological Review” 2022, vol. 219, no. 3, s. 519–522, <https://doi.org/10.26412/psr219.05>.
- Banaszkiewicz M., *Turystyka w miejscach kłopotliwego dziedzictwa*, Kraków 2018.
- Banaszkiewicz M., Duda A., *To Be a S.T.A.L.K.E.R.: On Architecture, Computer Games and Tourist Experience in the Chernobyl Exclusion Zone*, [w:] *Tourism Fictions, Simulacra and Virtualities*, red. M. Gravari-Barbas, N.H.H. Graburn, J.-F. Staszak, London 2020, <https://doi.org/10.4324/9780429278952-11>.
- Bazhan O., Kohut A., Boryak H., *Chornobyl's'ke dos'je KGB: suspil'ni nastroji. CHAES u postavarijnij period. Zbirnyk dokumentiv pro katastrofu na Chornobyl's'kij AES*, Kyiv [Бажан О., Когут А., Боряк Г., *Чорнобильське досьє КГБ. суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період. Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС*, Київ] 2019.
- Bruikhovetska O., *Nuclear Belonging. „Chernobyl” in Belarusian, Ukrainian (and Russian) Films*, [w:] *Contested Interpretations of the Past in Polish, Russian, and Ukrainian Film: Screen as Battlefield*, red. S. Brouwer, Leiden 2016, https://doi.org/10.1163/9789004311749_008.
- Brown K., *Czarnobyl. Instrukcje przetrwania*, przeł. T.S. Gałazka, Wołowiec 2019.
- Carrigan M., *Dark Tourism and Postcolonial Studies: Critical Intersections*, „Postcolonial Studies” 2014, vol. 17, no. 3, <https://doi.org/10.1080/13688790.2014.993425>.
- Domaradzki J., *Korupcja w Zonie*, Licznik Geigera, 27 VII 2020, [online] <https://licznikgeigera.pl/korupcja-w-zonie-felieton-jacka-domaradzkiego/>.
- Dziedzictwo kulturowe w kontekście wyzwań zrównoważonego rozwoju*, red. M. Pawleta, A. Marciniak, Kraków–Poznań 2021.
- The Future of the Soviet Past. The Politics of History in Putin's Russia*, red. A. Weiss-Wendt, N. Adler, Bloomington 2021, <https://doi.org/10.2307/j.ctv21hrjhv>.
- Gawroński S. i in., *A Relic of Communism, an Architectural Nightmare or a Determinant of the City's Brand? Media, Political and Architectural Dispute over the Monument to the Revolutionary Act in Rzeszów (Poland)*, „Arts” 2021, vol. 10, no. 1.

- Giblin J., *Critical Approaches to Post-Colonial (Post-Conflict) Heritage*, [w:] *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*, red. E. Waterton, S. Watson, London 2015, https://doi.org/10.1057/9781137293565_20.
- Gundorova T., *W jaki sposób peryferie rozmawiają między sobą albo teoria postkolonialna pozbawiona „Centrum”*, „Porównania” 2014, vol. 15, <https://doi.org/10.14746/p.2014.15.10879>.
- Harrison R., *Heritage: Critical Approaches*, Abingdon 2012.
- Harrison R., Schofield J., *After Modernity: Archaeological Approaches to the Contemporary Past*, Oxford 2010.
- Head of State Signed a Decree on the Development of the Chernobyl Exclusion Zone*, President of Ukraine, 10 VII 2019, [online] <https://www.president.gov.ua/en/news/glavaderzhavi-pidpisav-ukaz-shodo-rozvitku-chornobilskoyi-z-56321>.
- Heller M., *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Kraków 2015.
- Higginbotham A., *O północy w Czarnobylu. Nieznana prawda o największej nuklearnej katastrofie*, przeł. R. Filipowski, Kraków 2019.
- Hundorova T., *The Post-Chornobyl Library. Ukrainian Postmodernism of the 1990s.*, Academic Studies Press, 26 XI 2019, [online] <https://www.academicstudiespress.com/ukrainianstudies/the-post-chornobyl-library>, <https://doi.org/10.1515/9781644692394>.
- Kaspersky T., *Radioactive Waste Challenge for European Integration and Enlargement: Soviet Nuclear Legacy in Central and Eastern Europe After 1989*, EuropeNow, 7 V 2019, [online] <https://www.europenowjournal.org/2019/05/06/radioactive-waste-challenge-for-european-integration-and-enlargement-soviet-nuclear-legacy-in-central-and-eastern-europe-after-1989/>.
- Kirshenblatt-Gimblett B., *Destination Culture. Tourism, Museums, and Heritage*, Berkeley 2009.
- Klekot E., *Polityczny wymiar dziedzictwa kultury*, [w:] *Kultura w stosunkach międzynarodowych*, t. 2: *Putapki kultury*, red. G. Michałowska, J. Nakonieczna, H. Schreiber, Warszawa 2014, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323515180.pp.46-62>.
- Kłopotliwe dziedzictwo? Architektura Trzeciej Rzeszy w Polsce*, red. J. Purchla, Ż. Komar, Kraków 2020.
- Kołodziejczyk D., *Postkolonialny transfer na Europę Środkowo-Wschodnią*, „Teksty Drugie” 2010, no. 5.
- Konior A., *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym w kontekście rewitalizacji obszarów przemysłowych*, Kraków 2021.
- Konwencja ramowa Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa*, Dz.U. 2023.396, Faro, 27 X 2005, [online] <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/konwencja-ramowa-rady-europy-o-wartosci-dziedzictwa-kulturowego-dla-21801205>.
- Kostin I., Johnson T., *Czarnobyl. Spowiedź reportera*, przeł. W. Melech, Warszawa 2019.
- Kronenberg M., *Turystyka dziedzictwa przemysłowego – próba sprecyzowania terminologii*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe jako strategia rozwoju innowacyjnej gospodarki. IV Międzynarodowa Konferencja Naukowo Praktyczna, Zabrze, 6-7 września [!]* 2007, red. T. Burzyński, Katowice 2007.
- Labadi S., *Rethinking Heritage for Sustainable Development*, London 2022.
- Learning the Nuclear. Educational Tourism in (Post)Industrial Sites*, red. N. Mažeikienė, Berlin 2021, <https://doi.org/10.3726/9783631847343.003.0006>.

- Liu Y., Dupre K., Jin X., *A Systematic Review of Literature on Contested Heritage*, „Current Issues in Tourism” 2020, vol. 24, no. 4, <https://doi.org/10.1080/13683500.2020.1774516>.
- Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives*, red. M. Pakier, J. Wawrzyniak, New York 2018.
- Merta-Staszczak A., *Niechciane dziedzictwo. Nieruchomości zabytkowe na Dolnym Śląsku w latach 1945-1989*, Warszawa 2018.
- Mignolo W., *Local Histories/Global Designs. Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking*, Princeton 2012, <https://doi.org/10.23943/princeton/9780691156095.001.0001>.
- Moniak A., Suszczewicz M., *Przestrzeń kulturowa i niechciane dziedzictwo garnizonów poradczych na pograniczu Polski i Niemiec*, „Turystyka Kulturowa” 2018, vol. 2, [online] <http://turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/article/view/934>.
- Petryna A., *Life Exposed: Biological Citizens after Chernobyl*, Princeton 2013, <https://doi.org/10.23943/princeton/9780691151663.001.0001v>.
- Plokhly S., *Czarnobyl. Historia nuklearnej katastrofy*, przeł. M. Fedyszak, Kraków 2020.
- Po Czarnobylu. Miejsce katastrofy w dyskursie współczesnej humanistyki*, red. I. Boruszkowska i in., Kraków 2017.
- Portnov A., *Memory Wars in Post-Soviet Ukraine (1991-2010)*, [w:] *Memory and Theory in Eastern Europe*, red. U. Blacker, A. Etkind, J. Fedor, New York 2013.
- Pres-relizy ta zvity – Obiznanist' ukraintiv shchodo avariï na Chornobyl's'kii AES*, Kyiv's'kyi Mizhnarodnyi Instytut Sotsiologhii [Прес-релізи та звіти – Обізнаність українців щодо аварії на Чорнобильській АЕС], Київський Міжнародний Інститут Соціології, 10 V 2021, [online] <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1038&page=1>.
- Pro deyaki pytannya rozvytku terytorii, shcho zaznaly radioaktyvnoho zabrudnennya vnaslidok Chornobyl's'koi katastrofy*, Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy [Про деякі питання розвитку територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, Верховна Рада України. Законодавство України], 10 VII 2019, [online] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/512/2019#Text>.
- Riabczuk M., *Czternasta od końca. Opowieści o współczesnej Ukrainie*, przeł. K. Kotyńska i in., Kraków 2022.
- Richter D., *Chernobyl: A Stalkers' Guide*, London 2020.
- Rindzevičiūtė E., *Nuclear Power as Cultural Heritage in Russia*, „Slavic Review” 2021, vol. 80, no. 4, <https://doi.org/10.1017/slr.2022.1>.
- Said E.W., *Culture and Imperialism*, New York 2012.
- Sather-Wagstaff J., *Heritage That Hurts: Tourists in the Memoryscapes of September 11*, London 2016, <https://doi.org/10.4324/9781315427539>.
- Sekula P., *Czarnobyl. Społeczno-gospodarcze, polityczne i kulturowe konsekwencje katastrofy jądrowej dla Ukrainy*, Kraków 2014.
- Sekula P., *Czarnobyl osłabił gospodarczo i propagandowo Związek Sowiecki*, Licznik Geigera, 19 III 2018, [online] <https://licznikgeigera.pl/pawel-sekula-czarnobyl-oslabil-gospodarczo-i-propagandowo-zwiazek-sowiecki/>.
- Sekula P., *Katastrofa w Czarnobylu. Ukraińcy wobec tragedii 1986 roku*, Poznań 2022.
- Sekula P., *Likwidatorzy Czarnobyla. Nieznane historie*, Warszawa 2019.
- Shcherbak I., *Chernobyl: A Documentary Story*, New York 1989.

- Smith L., *Uses of Heritage*, London 2006.
- Spivak G.Ch., *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*, Cambridge 2003.
- Stanton R., *Stalker 2 Renamed Heart of Chornobyl to Reflect Ukrainian Spelling*, PC Gamer, 14 III 2022, [online] <https://www.pcgamer.com/stalker-2-renamed-heart-of-chornobyl-to-reflect-ukrainian-spelling>.
- Stone P., *Dark Tourism, Heterotopias and Post-Apocalyptic Places: The Case of Chernobyl*, [w:] *Dark Tourism and Place Identity. Managing and Interpreting Dark Places*, red. L. White, E. Frew, London–New York 2013.
- Tlostanova M., *Postsocialist ≠ Postcolonial? On Post-Soviet Imaginary and Global Coloniality*, „Journal of Postcolonial Writing” 2012, vol. 48, no. 2, <https://doi.org/10.1080/17449855.2012.658244>.
- Wendland A.V., *Nuclearizing Ukraine – Ukrainizing the Atom*, „Cahiers du monde russe” 2019, vol. 60, no. 2-3, <https://doi.org/10.4000/monderusse.11212>.
- Wendland A.V., *Zaporizhzhia as a Symbol: Russia Attacks Ukrainian Modernity*, „Osteuropa” 2022, vol. 72, no. 6-8, <https://doi.org/10.35998/oe-2022-0147>.
- Wollentz G., May S., Holtorf C., Högberg A., *Toxic Heritage: Uncertain and Unsafe*, [w:] *Heritage Futures. Comparative Approaches to Natural and Cultural Heritage Practices*, red. R. Harrison i in., London 2020, <https://doi.org/10.2307/j.ctv13xps9m.25>.
- Xie P.F., *Industrial Heritage Tourism*, Blue Ridge Summit 2015, <https://doi.org/10.21832/9781845415143>.
- Zawiła M., *Dziedziczywanie przedwojennych cmentarzy na terenach postmigracyjnych Polski*, Kraków 2019.

Magdalena BANASZKIEWICZ – antropolożka kulturowa afiliowana w Instytucie Studiów Międzykulturowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się w szczególności na interpretacji dziedzictwa w powiązaniu z rozwojem turystyki w Europie Środkowo-Wschodniej. Opublikowała trzy monografie (m.in. *Tourism and Heritage in the Chornobyl Exclusion Zone*, 2022), kilkadziesiąt artykułów oraz współredagowała kilka tomów prac zbiorowych (m.in. *Anthropology of Tourism in Central and Eastern Europe. Bridging Worlds*, 2018). W ostatnim czasie współtworzy projekt flagowy Critical Heritage Studies Hub (realizowany w ramach Inicjatywy Doskonałości Uczelnia Badawcza), jest także przedstawicielką Uniwersytetu Jagiellońskiego w Komitecie Sterującym UNA Europa w obszarze Dziedzictwo Kulturowe.